

XXI асрда Хоразмшохлар давлати дунёнинг энг бой давлати эди. Бугунги Эрон, Покистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг каттагина худуди бу давлат чегаралари ичида қолиб кетарди. Буюк давлатнинг буюк ташвишлари бўлишини Мухаммад Хоразмшох биларди...

Буюк Ипак йўли Хоразмшохлар хазинасига жуда катта даромад келтирадиган манба бўлган. Хитой, Хиндистон, Олд Осиё, Рус ерлари хатто Гарбий Европадан савдогарлар савдо-сотик марказига айланиб улгурган Марв, Бухоро ва Самаркандга кўплаб ташриф буюрарди. Самарканд ярим миллиондан ортик аҳолига эга йирик шаҳарга (ўша замонларда Париж ва Лондон аҳолиси нари борса 30-40 мингга зўрга етган) айланиб улгурган, бозорида дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган махсулотлар кўп эди. Шунингдек, у Ислон дунёсида илм-фан ва маданият маркази сифатида шухрат қозонган эди. Иқтисодий жихатдан ҳам жуда бақувват бу юртнинг кетма-кет муваффақиятли юришлар натижасида сарҳадлари анча кенгайиб, деярли бутун Европа худудига тенг келар эди. Салб юришлари даврида Франция, Германия, Англия каби ўлкаларнинг умумий кўшини 50 минг кишидан иборат бир пайтда Хоразмшох ихтиёрида жуда яхши қуролланган 500 минг зирхли кўшин шай турарди.

Бир куни шохга ноҳуш хабар келади. Эътиборсиз кўринган бу хабар ҳукмдорни ўйлантириб қўйди. Шарқда 3000 км узокликда янги бир қуч пайдо бўлганди. Бу қуч насл-насабининг тайини йўқ, чодирларда яшовчи қўчманчи мўғуллар қироллиги эди. Бу ярим ёввойи қабилаларни 1206 йили ўзини «хонлар хони» деб эълон қилган Чингизхон (Темучин) бирлаштирган эди. У кўшини билан Шимолий Хитойнинг бой вилоят ва шаҳарларини забт этиб улгурган эди. Қорахитойлар Қушлук бошчилигида Чингизхонга қарши исён қўтарганда Хоразмшох қорахитойларни яширинча дастаклаш билан мўғуллар давлатини парчалаб ташламокчи бўлади. Чингизхон 20 минг кишилик кўшин жўнатиб қаттиққўллик билан исённи бостиради. Қорахитойлар исёни бостирилгач, Хоразмшох жиддий ташвишга тушади.

Ўша кезлари Мухаммад Хоразмшохнинг онаси Турконхотун ўз атрофига қангли-кипчок зодагонларидан ҳукмдорга қарши фитна гуруҳи тўплаб, тахтни эгалламокчи бўлади. Сарой аҳли орасида ҳукмдорнинг обрўси қун сайин тушиб борар эди. Савдогарлар қиёфасида Ўрта Осиёга келиб кетаётган мўғул жосуслари қалъа, дарё кечувлари ва вилоят ҳокимлари ўртасидаги муносабатларни яхшилаб ўрганиб чиқадилар. Хоразм лашқари сони ва жойлашган ерлари ҳақидаги аниқ ва қимматли маълумотлардан кейин Чингизхон узок ўйлаб, Ўрта Осиё юришига тайёрланиш учун фармон беради. 100

мингдан сал кўпрок кўшини бўлган Чингизхон нима сабабдан бундай нозик карорга борган эди? Буни куйидаги сабабларда кўриш мумкин:

1. Хоразмшоҳлар давлатида марказий ҳокимият билан вилоят ҳокимлари ўртасида бирлик йўк эди (кўп вилоят ҳокимлари Турконхотуннинг қабиладошлари бўлган).
2. Саркардалар ичида ўзига қарши гуруҳ вакиллари борлигидан шубҳаланган Хоразм ҳукмдори кўшинни бир неча қисмга бўлиб, мамлакатнинг турли томонларига ҳар хил баҳоналар билан жўнатиб юборган эди.
3. Чингизхон тарихда биринчи бўлиб кўшинни ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик қисмларга бўлиб чиққан эди.

Бу усул жанг мобайнида аниқ бир қисмни кийинчиликсиз бошқариш имконини яратди. Чингизхон фақат қайси бўлинмани жангнинг қайси қисмига бориши кераклигини, қайси қисм ёлгондан чекиниши, ёки қайси қисм душман кўшинига орқадан зарба бериши лозим эканини бир оғиз гап билан тушунтира оларди. Ҳар бир мўгул жангчиси жангговор тартибда ўз ўрнини аниқ билган. Деярли 100 фоиз суворийлардан ташкил топган кўшин жангга ўз ўнлиги билан бирга кирган. Агар ҳарбий қисмдагилар чекиниб, бир қисм аскарлар асирга тушса, қочиб келганларнинг барчаси биродарини жанг майдонида ташлаб қочгани учун катл этиларди. Шу сабабдан мўгул кўшинида деярли чекиниш бўлмаган.

4. Шимолий Хитойни кўлга қиритган Чингизхон кўшинини Хитойнинг илгор техник қуроллари - манжаник, нафтандоз ва замбараклар билан қайта жиҳозлаган эди. Унинг кўшинига Хоразмшоҳлар давлатининг қалъа деворлари тўсик бўлолмасди.
5. Кўпинча Чингизхон лашкарни икки зарбдор қисмга бўларди. Бири жанг қилаётганда иккинчиси ҳордик чиқарар, кейин эса ўрин алмашиши орқали душманга дам олиш, қучларни қайта ташкиллашга фурсат берил-мас эди.
6. Чингизхон ўз кўшинининг тезқорлигига каттик ишонар эди. Душман мўгул лашкарини олти кундан кейин етиб келишини кутаркан, уларни икки-уч кунда қаршиларида кўргач жиддий саросимага тушиб қоларди.

1218 йили Чингизхон Урганчга кўп миқдорда қимматбаҳо моллар ортилган 500 туя ҳамда 450 мусулмон савдогардан иборат жуда катта савдо қарвони ва элчиларини жўнатади. Қарвон Урганчга етиб бормаи чегара шаҳри Ўтрор ҳокими Инолчик томонидан талон-тарож қилинади. Урушга ҳар томонлама тайёргарлик кўрган мўгуллар ҳукмдорига Ўрта Осиёнинг бой ва обод вилоятларига бостириб қириши учун бир баҳона етишмаётган эди ҳолос. У қимматбаҳо моллар ортилган қарвонни соқчиларсиз, золим ва очкўз ҳокими билан танилган Ўтрор орқали жўнатилишини олдиндан режалаштирган эди. Чингизхон Мухаммад Хоразмшоҳ ҳузурига Ибн Кафрж Бугрони элчи сифатида юбориб Хоразм маъмурларидан ҳисобланган Ўтрор ноибининг хатти-ҳаракатидан норозилигини, Инолчикни туттириб, унинг ихтиёрига жўнатишини талаб қилади. Қабул қилиб бўлмас бу талабларни эшиттан Мухаммад Хоразмшоҳ элчини ўлдиришни, у билан бирга келган икки мулозимининг соқол-мўйловини қириб, шармандаларча қайтариб юборишни буюради. Шу билан элчилик алоқалари узилиб, уруш бошланади. Шарқий Туркистон ва Ёттисувда пайдо бўлган уруш таҳликасига қарши чора-тадбирлар кўриш учун дарҳол тайёрланиш зарур эди. Хоразм давлатида қамал қуроллари ва уларни

ишлатишни яхши биладиган мохир сарбозлар кўп эди. Уруш узок муддатга чўзилгудек бўлса ҳам мудофаачилар учун етарли даражада озик-овкат ва ем-хашак мавжуд эди. Аскарларнинг умумий сони жихатдан шубхасиз Хоразмшоҳ бирмунча устунрок ҳам эди. Афсуски, подшоҳ билан саркардалар ўртасида мавжуд ихтилофлар аввал бошданок бундай устунликдан фойдаланишга имкон бермади. Харбий кенгашда улар ўртасидаги ихтилоф яккол намоён бўлди. Кенгашда душманга зарба беришнинг ягона режасини яқдиллик билан белгилаб олиш ўрнига фикрлар бўлиниб кетди. Хива вакили саркарда Шахобиддин Хивакий бор кўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, мўгулларни карши олиш, узок йўлдан толикиб келаётган душманга ўзини ўнглаб олмасдан туриб, янги куч билан тўсатдан зарба бериш хакида ягона тўгри фикрни баён килади. Бирок Хоразмшоҳ бундай маслахатни қабул килмайди. Чунки у ўзининг олий лашкарбошилари бўлган кипчок саркардаларига тамоман ишончсизлик билан қарар эди. Харбий кенгашда бўлажак урушда мудофаа тактикасини кўллашга қарор килинди. Хоразмшоҳ мўгулларнинг асосий зарбаси Мовароуннахрнинг маркази - Зарафшон водийсига қаратилса керак деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини мустаҳкамлашга буйруқ берди. Самарқанднинг ташки деворини қайта қуриш мақсадида шаҳар аҳолисидан хатто бир йил ичида уч марта хирож йигилди. Шунга қарамай Хоразмшоҳ мудофаага тайёр эмас эди.

1219 йилнинг кузида Чингизхон 200 минглик кўшин билан Хоразмшоҳга қарши юриш бошлади. Шаҳарлар мудофаасига бўлиб юборилган таркок лашкар тезкор ва шавқатсиз душман томонидан бирин-кетин қириб ташланади. Дастлабки зарба Ўтторга берилади. Чингизхон кўшинни бир неча қисмга бўлиб, турли йўналишларда юриш бошлайди. Бир вақтнинг ўзида мўгул лашкари бир неча шаҳарни қамал қилиб забт этади.

Аҳоли орасида «мўгулларни енгил имконсиз, яхшиси жангсиз таслим бўлсак, бизларга шафқат қилишади», деган ваҳимали гаплар тарқатила бошланди. Душманга жангсиз таслим бўлган Зеринук, Нур қалъалари ва Ўзган шаҳри талон-торож қилинади. Қаршилиқ кўрсатган бир неча шаҳар аҳолиси бутунлай қириб ташланади. Баъзи шаҳарларда эса қуролланган аҳоли қиличдан ўтказилиб, қолганлари қул қилиб сотилади. Шаҳарларнинг бирин-кетин таслим бўлгани хақидаги хабарлардан эсанқираб қолган Мухаммад Хоразмшоҳ ваҳимага тушиб, ҳокимият жиловини қўлдан чиқариб юборади. Чингизхон мохир кўмондони Субутайга сара жангчилардан иборат 20 минг кишилиқ лашкари билан Мухаммад Хоразмшоҳнинг қалласини олиб қелиш вазифасини юқлаганидан хабар топғач, ортига қарамай қочади. Бу «қувлашмачок» Хуросон, Эрон орқали давом этади. Охири Мухаммад Хоразмшоҳ тахтдан воз қечиб, Каспий денгизи жанубидаги Ашура оролига қочиб боради. Шу оролда у рухий қасалликдан вафот этади. Тахт вориси Жалолиддин Мангуберди, Хўжанд ҳокими Темурмалик, Урганч аҳолиси орасида обрўи баланд шайх Нажмиддин Кубролар мўгулларга қарши мудофаани тиклашга қанчалар уринмасинлар фурсат қўлдан бой берилган эди. Турконхотун ва кипчок лашкарбошилари тайёрлаётган навбатдаги фитнадан хабар топган Жалолиддин Урганчни ҳам тарқ этиб, Хуросонга кетади. Мохир саркарда сифатида танилиб улгурган Жалолиддин Парвона даштида Шиқи Хутуху Нўъённи 45 минг кишилиқ аскар билан қириб ташлайди. Жангдан кейин ўлжа тақсимлашда лашкарбошилар ўртасида қелишмовчилик қелиб чиқиб, кўшин парчаланиб кетади. Фурсатдан фойдаланган Чингизхон Жалолиддин устига кўшин бошлаб келади. 1221 йилнинг 25 ноябрида Хинд дарёси бўйидаги жангда Жалолиддин Чингизхон қароргоҳига бостириб қиради. Чингизхонни муқаррар ўлимдан ёрдамга етиб қелган «қешиқ» деган сара кўшин қутқариб

колади. Маглубиятга учраган саркарда онасининг олдиндан килган васиятига кўра рафикаси, онаси ва болаларини дарёга ташлашга амр этади. Ўзи эса 4 минг кишилик аскар билан Хинд дарёсининг нариги киргогига ўтиб олади (дарёнинг бу жойи хозирда «от сакраш» деб аталади). У Эрон ва Кавказда кучли давлат тузмокчи бўлади, лекин хар иккала жойдаги илк галабадан кейинок ўлжа таксимлаш масаласида келишмовчиликлар сабабли кўшин таркалиб кетаверган. Жалолиддин 1231 йили вафот этгунча мўгулларга карши курашини давом эттиради.

Мўгуллар истилоси окибатида Мовароуннахр ва Хоразмнинг гавжум ва кўркам шаҳарлари харобазорга айланди. Самаркандни ичимлик суви билан таъминлаб турувчи ягона сув иншоот - Кўргошин новаси ва калъа деворлари (кейинчалик Амир Темур томонидан тикланган), Марв воҳаси сугориш тармокларининг бош тўғони - машхур Султонбанд бузиб ташланди. Самаркандликлар 1750-1800 йил давомида ота-боболари яшаб келган ўз она шаҳарларини тарк этиб чикиб кетишди. Марв ахолиси эса сувсизликдан куриб бораётган кишлокларни ташлаб, ўзга ерларга бориб жойлашди. Воҳа кимсасиз даштга айланди. Урганч сувга бостирилиб, батамом вайрон этилди. Зироатчи ахолининг кескин камайиб кетиши окибатида дехкончилик таназзулга юз тутди. Юз минглаб мохир хунарманд ва усталар Мўгулистонга хайдаб олиб кетилди. Осиёнинг ҳеч бир ўлкаси мўгул боскинини Жайхун ва Сайхун оралигидаги вилоятлар каби дахшатли даражада хис этмади. Чунки бу жангари кўчманчилар Мовароуннахрда юксак хунармандчилик, ички ва ташки тижорат ҳамда сугорма зироатчилик билан касб этилган асосли идора усулини биринчи марта кўрдилар. Талон-торож, зўрлашга бўлган чанкокларини илк бор шу ерда кондирдилар.

Асрлар давомида Хитой ва Хиндистондан Улуг Туркистон оркали Кичик Осиё ва Европа томон кесиб ўтган машхур «Ипак йўли» мўгуллар боскини даврида бутунлай барҳам топди. Бу даврда илм ва маърифатга етказилган жарохат ҳам оз бўлмади.

Бу боскинда Ўрта Осиё ахолисининг 75 фоизи киличдан ўтказилган эди. Биргина нотўғри берилган қарор сабабли Хоразмшоҳлар давлати барҳам топди. Урта Осиё тараккиёт борасида бир неча юз йилга ортга кайтди. Кизикарли бир факт: мўгуллар бутун тарих давомида бир марта - Чингизхон ҳукмронлиги даврида боскинчилик урушлари олиб боришган экан ҳолос.

Агар Хоразмшоҳлар салтанати мудофаани тўғри ташкиллаштирганда XIV асрнинг 70-йилларигача давом этган истило ҳам бўлмас эди. Рус халқи 1480 йилгача мўгулларга бош эгмаган, марказий Европанинг қок ўртасидаги Вена шаҳри (ҳозирги Австрия республикаси пойтахти) мўгул лашқари ҳужумидан даг-даг титрамаган бўларди. Шу биргина хато сабабли миллионлаб одамнинг ёстиги куриб, йирик маданият марказлари вайрон қилинди.

Каримжон МАМАЖОНОВ